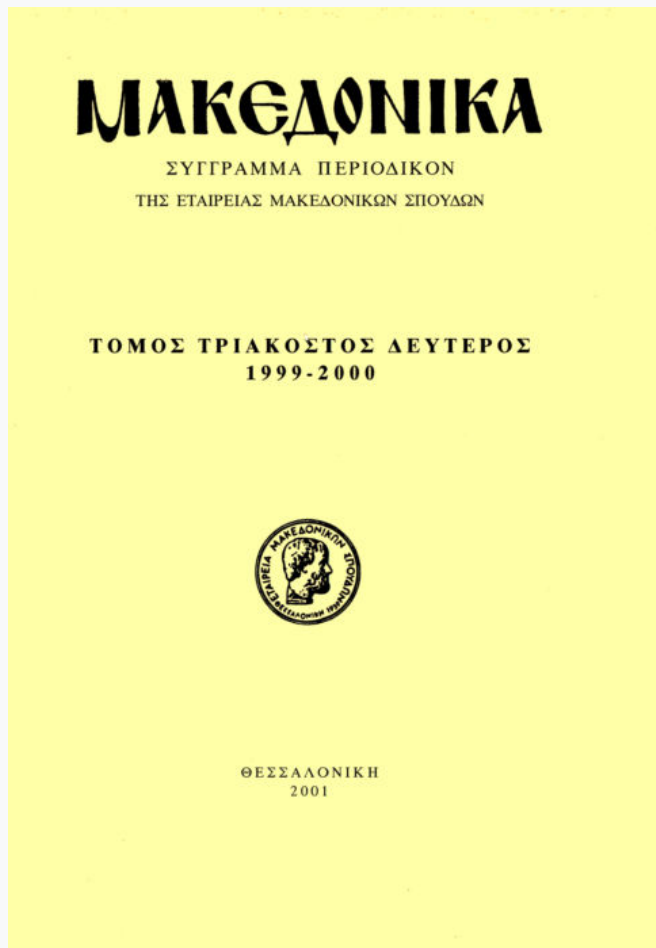

Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)

Ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναού στο Σισάνι Κοζάνης: νέα στοιχεία για την επισκοπή Σισανίου

Αντώνιος Κ. Πέτκος

doi: [10.12681/makedonika.174](https://doi.org/10.12681/makedonika.174)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτκος Α. Κ. (2000). Ανασκαφή μεσοβυζαντινού ναού στο Σισάνι Κοζάνης: νέα στοιχεία για την επισκοπή Σισανίου. *Μακεδονικά*, 32(1), 313–338. <https://doi.org/10.12681/makedonika.174>

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΣΤΟ ΣΙΣΑΝΙ ΚΟΖΑΝΗΣ.
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΣΙΣΑΝΙΟΥ*

Ο ναός που παρουσιάζουμε αποκαλύφθηκε σε πέντε συνεχόμενες ανασκαφικές περιόδους κατά το διάστημα 1992-1996 και βρίσκεται δύο χλμ. βορειοδυτικά της σύγχρονης κοινότητας του Σισανίου. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε υπό τη διεύθυνση του αείμνηστου φίλου αρχαιολόγου Σωτήρη Κίτσα και μετά τον θάνατό του, τον Αύγουστο του 1994, ολοκληρώθηκε από τον υπογραφόμενο¹.

A. Η ανασκαφή και τα ευρήματα

Ο ναός ήταν οικοδομημένος πάνω στα ερείπια ενός, πιθανότατα, εννιάου, πρωιμότερου κτίσματος, σύγχρονου, όπως διαπιστώνεται από την τοιχοδομία, με μονόχωρο κτήριο του 5ου-6ου αι. που αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση δυτικότερα από αυτόν (εικ. 1).

Στους επιμήκεις χώρους του πρωιμότερου κτίσματος διαφαινονται κάποιες εσωτερικές διαιρέσεις. Ωστόσο, ούτε δάπεδα εντοπίστηκαν, ούτε η κάτοψη ολοκληρώθηκε (με αποτέλεσμα να μένουν αρκετά σημεία αδιευκρίνιστα), ούτε στοιχεία προέκυψαν για μια ασφαλή χρονολόγηση², ούτε, πολύ περισσότερο, είναι δυνατή η εξαγωγή συμπερασμάτων για τη σχέση, τη διάταξη και τη χρήση των διαμορφούμενων χώρων. Παρά τα προβλήματα ερμηνείας που προκύπτουν από την αποσπασματική διάσωση του κτίσματος και από τη συνεχή χρήση του χώρου με επισκευές και εμφανείς ή μη μετατροπές, στο ίδιο πάντα επίπεδο του κτίσματος το τμήμα του κτηρίου που αποκαλύφθηκε θα μπορούσε να ταυτισθεί με πρωιμότερο ναό. Τμήματα αυτού του ναού ταυτί-

* Ευχαριστώ τον καθηγητή Ε. Ν. Τοιγαρίδα για τις χρήσιμες υποδείξεις του και την αρχαιολόγο της 11ης Ε.Β.Α. Χ. Παπακυριακού, η οποία συνέβαλε στην παρούσα εργασία με βιβλιογραφική έρευνα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην αρχαιολόγο της 11ης Ε.Β.Α. Μ. Παπαχαρίδου, η οποία με σπάνια επιστημονική ανωτερότητα, διακριτικά αλλά αποφασιστικά συνέβαλε στη σύνταξη αυτής της μελέτης, που αποτελεί μια πρόδρομη προσέγγιση του προβληματισμού για το μνημείο.

1. Για το ανασκαφικό έργο του αείμνηστου Σωτήρη Κίτσα στο Σισάνι βλ. Ξ. Σαββοπούλου-Κατσιή - Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Η ανασκαφή στο βυζαντινό Σισάνι. Το έργο του Σωτήρη Κίτσα», στο *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 12 (1998) 517-526 (στο εξής: ΑΕΜΘ).

2. Η κατά προσέγγιση χρονολόγηση συνάγεται από την κεραμική της επίχωσης.

ζονται με το βόρειο και το νότιο κλίτος, καθώς και το ΝΔ. τμήμα του εξωνάρθηκα, ο οποίος φαίνεται πως είχε είσοδο δυτικά³, δηλαδή από την εξωτερική πλευρά του ναού.

Παρό' όλη τη μερική καταστροφή και την αφαίρεση της επίχωσης, τα θεμέλια του μεσοβυζαντινού ναού διασώθηκαν σε πολύ καλή κατάσταση, ώστε να παρουσιάζεται μια ολοκληρωμένη και διαφωτιστική εικόνα της κάτοψης (εικ. 2). Παρατηρώντας την τυπολογία του ναού, διαπιστώνουμε πως πρόκειται για μια σταυρόσχημη εγγεγραμμένη σε στενόμακρο ορθογώνιο τρίκλιτη καμαροσκεπή, πιθανότατα τρουλαία, βασιλική, διαστάσεων 23×16,5 μ.⁴. Συγγενές παράδειγμα, μολοντί παλαιότερο, αποτελεί ο Άγιος Τίτος Γόρτυνας (7ος αι.)⁵. Η διάκριση σε κλίτη γίνεται με κτιστούς πεσσούς. Στην ανατολική πλευρά προεξέχουν τρεις κόγχες, από τις οποίες η κεντρική είναι πεντάπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά, ενώ οι άλλες δύο τρίπλευρες εξωτερικά και ημικυκλικές εσωτερικά, με διαστάσεις 5,2 μ. και 2,8 μ. αντίστοιχα⁶. Στο δυτικό τμήμα του ναού αναπτύσσονται ένας επιμήκης νάρθηκας πλάτους 4 μ., στη ΝΔ. απόληξη του οποίου εκτείνεται ορθογώνιος χώρος, προσβάσιμος με κτιστή κλίμακα ανόδου, και ένας επιμήκης εξωνάρθηκας πλάτους 3 μ. με ανοικτή τη δυτική πλευρά του. Οι πλάγιοι τοίχοι ενισχύονται, εξωτερικά, με κτιστές αντηρίδες.

Στο εσωτερικό της μεσαίας κόγχης αποκαλύφθηκε ημικυκλικό κτιστό σύνθηρο⁷, με κύκλιο (εικ. 3), και δυτικότερα ο στυλοβάτης της δυτικής πρόσοψης και των πλάγιων πλευρών του τέμπλου, το οποίο εκτείνεται στο πλάτος του κεντρικού κλίτους. Τα παραβήματα είναι διμερή και επικοινωνούν με το Ιερό Βήμα μέσω στενών ανοιγμάτων. Η μορφή του ανατολικού χώρου των

3. Πρόκειται για το μοναδικό διακρινόμενο άνοιγμα, που όμως και αυτό, λόγω της μεγάλης καταστροφής του κτηρίου, είναι αβέβαιο αν είχε αυτή τη χρήση.

4. Γενικά για τους τρουλαίους ναούς της μεσοβυζαντινής περιόδου βλ. την πρόσφατη μελέτη του Ν. Κ. Μουτσόπουλου, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Ένα μνημείο κιβωτός της τοπικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 293-296 και σημειώσεις (στο εξής: *Ένα μνημείο κιβωτός*).

5. Η τυπολογία του ναού ανάγεται σε παλαιότερα πρότυπα. Για τον Άγιο Τίτο Γόρτυνας βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Νεώτεροι έρευναί εν Αγίω Τίτω Γορτύνης», *ΕΕΒΣ* 3 (1926) 301-328, ιδιαίτερα σ. 302 εικ. 2.

6. Ανάλογα διαμορφώνεται εξωτερικά και η αφίδα του Ιερού Βήματος στην Αγία Σοφία Αρχιδάς. Βλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα», *ΔΧΑΕ*, περ. δ', 4 (1964-1965) 183-184 (στο εξής: «Ο Άγιος Αχιλλεύς στη Μικρή Πρέσπα»).

7. Για το σύνθηρο βλ. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1954, σ. 489 κ.ε. (στο εξής: *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*)· Π. Λ. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από τον τέλους του 7ου μέχρι του 10ου αιώνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 135-136 και Γ. Κ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 99-100.

παραβημάτων, σε κάτοψη, έχει σχήμα εγγεγραμμένου σταυρού με συνεπτυγμένες τις κεραίες⁸.

Η τοιχοδομία του ναού αποτελείται από σχετικά μικρούς αργούς λίθους από ασβεστολιθικά πετρώματα, τα οποία αφθονούν στην περιοχή. Στους οριζόντιους αρμούς των λίθων αυτών παρεμβάλλονται, με τη μεσολάβηση λευκού ασβεστοκονιάματος, μία, δύο ή τρεις σειρές πλίνθων, ενώ στους κάθετους επάλληλες σειρές πλίνθων. Από το ύψος του δαπέδου και πάνω η τοιχοδομία ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα⁹, ενώ στην υποθεμελίωση χρησιμοποιούνται, κατά κανόνα, αργοί, επίσης, ασβεστόλιθοι, μεγαλύτεροι σε μέγεθος από τους προηγούμενους. Τόσο στην εξωτερική τοιχοποιία, όσο και στις σειρές των εσωτερικών πεσοστοιχιών διαπιστώθηκε η χρήση οριζόντιων στρώσεων ξυλοδέσμων, η τοποθέτηση των οποίων γίνεται στο ίδιο επίπεδο και σε αποστάσεις καθ' ύψος¹⁰.

Στην εποχή της ίδρυσης του ναού μπορεί να αποδοθεί ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος στον χώρο του κυρίως ιερού και της πρόθεσης. Από την αρχική διακόσμηση είναι εμφανείς, στις εσωτερικές επιφάνειες των πεσσών του ιερού, παραστάσεις ολόσωμων ιεραρχών, οι οποίοι διατηρούνται από τη μέση και κάτω, και γεωμετρικά θέματα στο κάτω τμήμα του διακόσμου (εικ. 4, 5).

Στην ίδια περίοδο εντάσσονται και τα πολύχρωμα εφυαλωμένα πλακίδια με εγχάρακτες παραστάσεις γρύπα (:), πολεμιστή, συνεχόμενων κύκλων, που κοσμούνται εσωτερικά με αφηρημένο γεωμετρικό κόσμημα και μεταξύ τους με φολιδωτό διάκοσμο και με άλλες γεωμετρικές συνθέσεις, που βασίζονται κυρίως στη σύνθεση κύκλων (εικ. 6, 7)¹¹. Τα πλακίδια βρέθηκαν τον Ιούνιο του 1996 εντοιχισμένα σε μεταγενέστερη αντηρίδα της νότιας πλευράς και σε δάπεδο στη νότια εξωτερική πλευρά του ναού.

Με μία κατά προσέγγιση χρονολόγηση μπορεί γενικά να υποστηριχθεί ότι, όπως συνάγεται από την τυπολογία του ναού, την οικοδομική τεχνική, τον σωζόμενο ζωγραφικό διάκοσμο, τα δείγματα της κεραμικής (εικ. 8)¹², τα εφυ-

8. Η τυπολογία των παραβημάτων και της κάτοψης του ναού ανάγονται σε παλαιότερα πρότυπα. Βλ. Μουτσόπουλος, «Ο Άγιος Αχιλλεύς στη Μικρή Πρέσπα», σ. 175.

9. Το πλινθοπερίκλειστο σύστημα χαρακτηρίζει ήδη από το 10ο αιώνα τα μνημεία της ελλαδικής αρχιτεκτονικής. Βλ. G. Millet, *L'École Grecque dans l'architecture byzantin*, Paris 1916, σ. 228.

10. Η χρησιμοποίηση ξυλοδέσμων χαρακτηρίζει την κατασκευή της τοιχοποιίας των μακεδονικών εκκλησιών από τον 9ο αιώνα μέχρι τους τελευταίους χρόνους της τουρκοκρατίας. Βλ. Μουτσόπουλος, «Ο Άγιος Αχιλλεύς στη Μικρή Πρέσπα», σ. 166 σημ. 2.

11. Βλ. παρόμοιες απεικονίσεις πολεμιστών στα σύγχρονα εφυαλωμένα κεραμικά σκεύη (C. H. Morgan, *The Byzantine Pottery*, Corinth, vol. XI, Cambridge Mass. 1942, σσ. 150-157, εικ. 213 (σ. 317). Ομοία τεχνική με λεπτή χάραξη και ανάλογη έντονα διακοσμητική αντίληψη απαντά και σε σύγχρονα εφυαλωμένα αργεία (πρβλ. ό.π., πίν. XXXIX β).

12. Πρβλ. D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930, σσ. 32-33, πίν. XIII· A.

αλωμένα πήλινα πλακίδια και τα πολυάριθμα σπαράγματα ζωγραφικού διακόσμου (εικ. 9, 10, 11)¹³, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, ο ναός ανήκει στη μεσοβυζαντινή περιόδο (11ος-12ος αι.). Θα πρέπει να σημειώσουμε πως στοιχεία όπως η παρουσία συνθρόνου με κύκλιο και η τυπολογία των παραβημάτων δείχνουν την τάση αρχαϊσμού του μνημείου, στοιχείο που είναι γνωστό και σε άλλα κτίσματα, όπως η βασιλική των Σεργίων (11ος αι.)¹⁴ και των Σερρών (11ος αι. ή β' τέταρτο 12ου αι.)¹⁵ αντίστοιχα.

Η αναζήτηση των αιτιών της καταστροφής του ναού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί συνδέεται άμεσα με την ιστορία της περιοχής. Η μελέτη του υλικού της ανασκαφής οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η καταστροφή του ναού δεν ήταν αποτέλεσμα σταδιακής εγκατάλειψης, αλλά προκλήθηκε από κάποιο αφνίδιο γεγονός που έθαψε μεγάλα τμήματά του. Μια βίαιη φυσική αιτία, ένας σεισμός πιθανότατα, που σημειώθηκε το αργότερο κατά το α' μισό του 13ου αιώνα, φαίνεται πως υπήρξε το αίτιο της καταστροφής του¹⁶. Μία τέτοια φυσική αιτία δικαιολογεί ικανοποιητικά και τις χαρακτηριστικές μεταρρυθμίσεις της επόμενης οικοδομικής περιόδου.

Ειδικότερα, στα ερείπια του ήδη κατεστραμμένου ναού, σε σύντομο χρονικό διάστημα ακολούθησε νέα οικοδόμηση. Καταργήθηκαν τόσο το σύνθρονο, όσο και οι πλάγιες πλευρές του τέμπλου, η δυτική πρόσοψη του οποίου επεκτάθηκε και στα πλάγια κλίτη μέχρι τους εξωτερικούς μακρούς τοίχους του ναού, φράσσοντας έτσι και τα παραβήματα από τα κλίτη. Στο εσωτερικό του διακονικού κτίσθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι (εικ. 12α). Η ανατολική στενή πλευρά των δυτικών πτεσών επενδύθηκε με τοιχοποιία, ενώ μεταξύ της στενής δυτικής πλευράς τους και του δυτικού τοίχου του ναού ορθώθηκε τοίχος, που κατήργησε τα ανοίγματα επικοινωνίας του κεντρικού κλίτους με τις

Vavyloupolou-Charitonidou, «Ceramique d'offrande trouvée dans des tombes byzantines tardives de l'Hippodrome de Thessalonique, Recherches sur la ceramique byzantine», *BCH Suppl.* XVIII (1989) 215, εικ. 15-18.

13. Τα σπαράγματα των εικόνων 9,10 και 11 ανήκουν σε δύο διαφορετικούς καλλιτέχνες του 12ου αι. Από αυτά, το σπάραγμα με κεφαλή αγγέλου παρουσιάζει τεχνοτροπία ανάλογη με αυτήν του καλλιτέχνη του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη Καστοριάς (β' μισό 12ου αι.) (εικ. 11). Βλ. Σ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σ. 55 εικ. 6.

14. Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σεργίων*, Αθήνα 1957, σ. 64.

15. Κάτοψη του μνημείου βλ. Α. Ορλάνδος, «Η Μητρόπολις των Σερρών κατά την έκφραση του Πεδιασίου», *ΕΕΒΣ* 19 (1949) 265, εικ. 4 (στο εξής: «Η Μητρόπολις των Σερρών»). Για τη χρονολόγηση βλ. Ξυγγόπουλος, *ό.π.*, σσ. 48-49 σημ. 4.

16. Οι γραπτές πηγές δεν αναφέρουν γενικά κάποιο μεγάλο σεισμό στην περιοχή. Να σημειώσουμε ωστόσο πως, σύμφωνα με τον Χωματιανό, περί το 1206 σεισμός κατέστρεψε το κάστρο της Βέροιας (J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica specilegio solesmensi parata*, τ. VI, Roma 1891, αρ. ΜΗ', στ. 217), ενώ σεισμός, στην ίδια πόλη, σημειώθηκε και κατά το 1211-1214. Βλ. Α. Πέtkος, «Τα τείχη της Βέροιας (προανασκαφική επισκόπηση)», *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 263-276, ιδιαίτ. σ. 273, όπου αναφέρεται και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

συναφείς ενότητες των πλαγίων κλιτών. Η δυτική πλευρά του εξωνάρθηκα τοιχοδόθηκε και η νότια απόληξη του προεκτάθηκε με ορθογώνιο χώρο.

Στην κάτοψη των θεμελίων της περιόδου αυτής αναγνωρίζεται ένας σταυρόσημος εσωτερικά εγγεγραμμένος ναός, οι κεραίες του οποίου χωρίζονται με πεσσούς (εικ. 12β). Το στοιχείο αυτό θα μπορούσε να συσχετίσει τον τύπο του ναού με τους σταυροειδείς μεταβατικού τύπου ναούς, όπως η Κοίμηση της Θεοτόκου Σκριπούς¹⁷ και η Αγία Σοφία Αχρίδας¹⁸.

Με τη συγκεκριμένη περίοδο λειτουργίας του ναού συνδέονται οι επιμειλιμένες από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων βάσεις της αγίας τράπεζας, που αποκαλύφθηκε προ του ημικυκλίου της κόγχης, του επισκοπικού θρόνου, που εντοπίστηκε σε επαφή με την ανατολική πλευρά του δευτέρου από δυτικά πεσσού του νότιου στυλοβάτη¹⁹, και, τέλος, της διπλής κλίμακας του άμβωνα (εικ. 13) στο μέσον του κεντρικού κλίτους²⁰, που επικοινωνούσε με το ιερό με έναν υπερυψωμένο πήλινο διάδρομο (σολέα). Στην ίδια επίσης περίοδο χρήσης ανήκει η περιφέρεια κυκλικού κτίσματος στον εξωνάρθηκα με δάπεδο από έγχρωμα ακανόνιστα μαρμάρινα πλακίδια (εικ. 14), που, αναλογικά, βάσει προωμότερων παραδειγμάτων²¹, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως κολυμβήθρα βαπτιστηρίου. Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι δεν εντοπίστηκαν ίχνη αγωγών παροχής και απορροής του χρησιμοποιούμενου ύδατος.

Το σωζόμενο δάπεδο του ναού της συγκεκριμένης φάσης, όπως και ο υπαίθριος διάδρομος που πατούσε στο προβάλλον τμήμα της υποδομής και περιέτρεχε τις δύο πλευρές του ναού, καλύπτεται από πήλινες ορθογώνιες πλάκες. Μπροστά από τον νότιο πεσσό του ιερού διακρίνεται επίσης ένα τετράγωνο διάχωρο, που κοσμεύεται με μαρμαροθέτημα. Διασώθηκε μόνο το υδραυλικό κονίαμα υποδομής, πάνω στο οποίο διακρίνονται τα αρνητικά αποτυπώματα του διακοσμητικού θέματος των πέντε άρτων²².

17. Βοκοτόπουλος, *ό.π.*, σ. 119 κ.α. και κάτοψη στον R. Krauthheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1991, εικ. 275.

18. Μουτσόπουλος, «Ο Άγιος Αχίλλειος στη Μικρή Πρέσπα», σσ. 174-175.

19. Ο επισκοπικός θρόνος βρίσκεται στην ίδια θέση και στη Μητρόπολη Σερρών. Βλ. Ουλάνδος, «Η Μητρόπολις των Σερρών», σ. 261, εικ. 1.

20. Για ανάλογους άμβωνες πβλ. και τους αντίστοιχους στις Μητροπόλεις Σερρών και Καλαμπάκας. Βλ. Ουλάνδος, *ό.π.*, σ. 265, εικ. 4 και σ. 264, εικ. 3, αντίστοιχα. Για άλλα παραδείγματα βλ. και Ουλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, σ. 555 κ.ε.: του ίδιου, «Παλαιοχριστιανικοί άμβωνες της Πάρου», *ABME* 11 (1969) 177-206 και Γ. Κ. Γούναρης, *ό.π.*, σσ. 104, 105.

21. Βλ. σχετικά παραδείγματα και βιβλιογραφία στον Α. Πέτκο, «Δύο κτιριακά συγκροτήματα του 4ου και 5ου αιώνα στη Βέροια», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) 97-109, ιδιαίτ. σσ. 101-102 σημ. 17.

22. Το θέμα αυτό χαρακτηρίζει κυρίως τα δάπεδα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Απαντάται για παράδειγμα στα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας (963), Κοσινίτσας (γύρω στο 1000), τη βασιλική της Ολύνθου (4η ή αρχές 5ης δεκαετίας του 11ου αι.) κλπ. Για το θέμα αυτό βλ. Μ. Καμπούρη, «Νέα στοιχεία από την μεσοβυζαντινή φάση του καθολικού της μονής Εικο-

Η επισκευή του ναού, που επέφερε αλλαγές στο αρχικό κτίσμα, συνοδεύτηκε και από νέα τοιχογράφηση, η οποία άφησε άθικτες τις παραστάσεις του ιερού βήματος. Η νέα εκτεταμένη τοιχογράφηση καλύπτει τις επιφάνειες του κεντρικού κλίτους, των παραπλεύρων κλιτών, του νάρθηκα και, τέλος, τις δυτικές όψεις των πεσσών του ιερού (εικ. 15, 16).

Το σωζόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνει δύο θεματικές ζώνες, με γεωμετρικά θέματα και μίμηση ορθομαρμάρωσης στην κάτω ζώνη. Η επάνω ζώνη διατηρεί παραστάσεις ολόσωμων ιεραρχών και αγίων (εικ. 17, 18, 19).

Τόσο ο ζωγραφικός διάκοσμος που διασώθηκε, όσο και τα σπαράγματα των τοιχογραφιών και της κεραμικής (εικ. 20)²³ που συγκεντρώθηκαν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η περίοδος επισκευών του ναού πρέπει να ανήκει στο β' μισό του 13ου αιώνα, ενώ έντονα ίχνη φωτιάς, ορατά στο δάπεδο του ναού, μαρτυρούν την καταστροφή του από πυρκαγιά σε χρόνους όχι μεταγενέστερους από τις αρχές του 15ου αιώνα.

Το βυζαντινό όνομα του ναού που αποκαλύφθηκε παραμένει άγνωστο. Ωστόσο, το τμήμα της κτητορικής σύνθεσης στη δυτική στενή παρειά του νότιου πεσσού του ιερού, όπου απεικονίζεται η Θεοτόκος με γονυπετή τον κτήτορα-επίσκοπο, αποδεικνύει ότι ήταν επισκοπικός ναός και μάλιστα αφιερωμένος στην Παναγία (εικ. 21). Επίσης, με δεδομένο ότι ο ανασκαμμένος ναός γειτνιάζει άμεσα με το σημερινό μοναστήρι της Παναγίας, θα ήταν εύλογο να υποθέσουμε ότι αποτελεί τον πρόδρομο ναό αυτού, εφόσον η μνήμη της ιερότητας ενός τόπου δεν χάνεται στον χρόνο. Να προσθέσουμε επίσης ότι ο ναός αυτός αποτελεί την απόδειξη της ύπαρξης ενός σημαντικού αστικού κέντρου, η ύπαρξη του οποίου κατά τα βυζαντινά χρόνια, και ιδιαίτερα σε μία απομονωμένη, ορεινή και δυσπρόσιτη περιοχή, ήταν άγνωστη²⁴.

Ως προς τις διαστάσεις και τη μεγαλοπρέπεια ο ναός στο Σισάνι Κοζάνης είναι εφάμιλλος με τους επισκοπικούς ναούς των μεγάλων βυζαντινών επαρχιακών κέντρων (Σέρβια, Βέροια, Σέρρες) και μπορεί να ενταχθεί στη σειρά των μεγάλων επισκοπικών ναών που κτίστηκαν στον χώρο της Μακεδονίας κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως η βασιλική των Σεργίων²⁵, η

αφροινίσσης», *ΕΕΠΣ* 5 (1971) 127-148, πίν. 1-20, ιδιαίτ. σσ. 138-144, πίν. 19, 20· Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7ο μ.Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 152-153 και Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ο βυζαντινός ναός της Ολύνθου», *Διεθνές Συμπόσιο. Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ. (Θεσσαλονίκη 29-31 Οκτωβρίου 1992)*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 45-56, ιδιαίτ. σ. 53.

23. Πρβλ. Δ. Ευγενίδου, «Η κεραμική της ανασκαφής του Αγίου Νικολάου Τρανού της Θεσσαλονίκης», *Ανθρωπολογικά* 3 (1982) 34, εικ. 7α.

24. Βλ. παρακάτω στα ιστορικά στοιχεία.

25. Ξυγγόπουλος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική*, σμμ. 14.

Παλαιά Μητρόπολη της Βέροιας²⁶, η Μητρόπολη Σερρών²⁷ κ.ά.

Η αξία του νέου ευρήματος βρίσκεται τόσο στο σπάνιο αρχιτεκτονικό τύπο ναού που αντιπροσωπεύει, όσο και στο ζωγραφικό του διάκοσμο. Ειδικό επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν το κτιστό σύνθηρο, η βάση της αγίας τράπεζας, το σχήμα και η θέση του άμβωνα στο μέσον του κεντρικού κλίτους, ο κτιστός επισκοπικός θρόνος και, τέλος, η κολυμβήθρα του βαπτιστηρίου.

Από τα ευρήματα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο ναός λειτουργήσε από τη μεσοβυζαντινή περίοδο (11ος-12ος αι.) έως τον 14ο αιώνα, δηλαδή τουλάχιστον μέχρι την περίοδο που οι περιοχές της δυτικής Μακεδονίας κατακτήθηκαν από τους Οθωμανούς.

B. Ιστορικά στοιχεία

Το σημερινό Σισάνι βρίσκεται ανάμεσα στα όρη Μουρίκι και Σινιάτικο, στις όχθες του ομώνυμου ποταμού. Το όνομά του απηχεί τη γνωστή από τις πηγές βυζαντινή πόλη της Σισανιούπολης, η οποία διαδέχθηκε αγνώστου ονόματος αρχαία πόλη²⁸, κτισμένη κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ των παλαιών μοναστηριών του Αγίου Δημητρίου και της Παναγίας²⁹.

Οι πληροφορίες που έχουμε για την ιστορία της βυζαντινής Σισανιούπολης είναι λιγοστές και συγκεχυμένες. Ελλείπει ανασκαφών και σχετικών γραπτών πηγών, οι αρχές ύπαρξης της πόλης, όπως και η ακμή και η παρακμή της παρκαμένου αγνώστες. Διαφοριστικά για την ιστορία της θα λειτουργούσε η ύπαρξη επισκοπής που θα αποδείκνυε την ακμή της, εφόσον η δημιουργία επισκοπής συνδέεται συνήθως με την οικονομική ακμή μιας περιοχής. Η πλειονότητα των μελετητών τοποθετεί ωστόσο την ίδρυση της επισκοπής Σισανίου στην περίοδο της τουρκοκρατίας³⁰, γιατί οι σχετικές γραπτές μαρτυρίες

26. Για την Παλαιά Μητρόπολη βλ. E. Tsigaridas, «Les peintures murales de l'ancienne Metropole de Veria», *Mileseva dans l'histoire du peuple serbe. Colloque scientifique international à l'occasion de 750 ans de son existence*, Belgrade 1987, σσ. 91-100 και Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*. Ιστορική και αρχαιολογική σπουδή των μνημείων της πόλης, Αθήνα 1994, σσ. 164-169.

27. Ορλάνδος, «Η Μητρόπολις των Σερρών», σ. 261, εκ. 1.

28. Για την πόλη αυτή και τα ευρήματα που προέρχονται από αυτή βλ. Α. Ν. Δάρδας, «Το μοναστήρι της Παναγίας Σισανίου (Ιστορία και Τέχνη)», *Αντικομακεδονικά Γράμματα* 4 (1993) 225-249, ιδιαίτ. σσ. 225-228 (στο εξής: «Το μοναστήρι της Παναγίας»).

29. Οι μαρτυρίες των παλαιότερων κατοίκων και των λογίων της περιοχής που αναφέρον την πολυπληθή παρουσία οστράκων, νομισμάτων και λιθωσφρών στη συγκεκριμένη περιοχή συγκλίνουν στην τοποθέτηση της βυζαντινής πόλης στην περιοχή αυτή. Βλ. σχετικά Σ. Ζιώγου-Καρασεργίου, «Το Σισάνι στην ιστορία», *Γ' Συνέδριο Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας, Παραδοσιακής αρχιτεκτονικής δυτικομακεδονικού χώρου (Θεσσαλονίκη 3-4-5 Απριλίου 1982)*, Πρακτικά, σ. 46.

30. Για την επισκοπή Σισανίου (μετέπειτα μητρόπολη Σισανίου και Σιατίστης) από το 1510 και εξής, βλ. Μ. Ε. Τουμπαλίδης, «Σημείωμα περί της Ιεράς Μητροπόλεως Σισανίου», *ΕΑ*,

δεν αναφέρουν ιεράρχη Σισανίου πριν από τον Λαυρέντιο κατά το 1510, ενώ, σύμφωνα με τον Α.-Ρ. Réchayre, το 1481 η περιοχή ποιμαίνεται ακόμη από τον μητροπολίτη Καστορίας Ιωσήφ³¹.

Το πρόβλημα της συνάρμοσης των ανασκαφικών στοιχείων με τα ιστορικά δεδομένα επιβállει οπωσδήποτε έρευνα στις παλαιότερες απόψεις που ανήγαγαν την ίδρυση της επισκοπής μέχρι και τον 10ο αι.

Η επικρατέστερη έως τώρα άποψη είναι αυτή του Snegaron, ο οποίος, με βάση τις γνωστές γραπτές μαρτυρίες, τοποθέτησε, συντηρητικά, την ίδρυση και την ακμή της στον 16ο αιώνα³².

Η αντίθετη άποψη ήθελε την ίδρυση της επισκοπής στον 10ο αιώνα. Η θέση αυτή στηρίχθηκε στο γφ 4407 (287) της μονής των Ιβήρων, που παλαιότερα είχε χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα³³, όπου αναφέρεται ο «Σισανίου-Σισιουπόλεως» ως υπαγόμενος στον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας³⁴. Το γεγονός όμως ότι το χειρόγραφο αναχρονολογήθηκε από τον Λίνο Πολίτη στον 17ο αι. οδήγησε στην απόρριψη αυτής της θεωρίας³⁵. Εξάλλου, υποστηρικτική στην παραπάνω απόρριψη είναι η μη αναφορά της επισκοπής Σισανίου στο γνωστό χρυσόβουλο του 1019 του Βασιλείου Β', το οποίο αναγράφει τις επισκοπές της Αχρίδας³⁶. Ο Σ. Λιάκος, ωστόσο, υποστήριξε πως στο εν λόγω χρυσόβουλο κάλλιστα το Σισάνι θα μπορούσε να υποκρύπτεται στο όνομα άλλης περιο-

τ. 20, έτος ΙΣΤ', 1896-1897, σσ. 331-332· του ίδιου, «Σημειώματα περί της Μητροπόλεως Σισανίου», *ΕΑ*, τ. 23, έτος ΙΘ', 1899, σσ. 148-151, 195-197, 252-253, 298-300· Μ. Κ. Χαϊρέτη, «Σισανίου και Σιατίστης, Μητρόπολις», *ΘΗΕ* 11 (1967) 198-202· σβ. Πολύκαρπος Λιώσης, «Η Μητρόπολις Σισανίου και Σιατίστης», *Σιατιστέων Μνήμη*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. Α44-Α55· Α. Δάρδας, «Η Επισκοπή Σισανίου από την ίδρυσή της έως την αρχιερατεία του Ζωσιμά (-1686)», *Σιατιστινά* 1 (1989) 37-56 (στο εξής: «Η Επισκοπή Σισανίου»), όπου σχολιάζεται και η παλαιότερη βιβλιογραφία· του ίδιου, «Το μοναστήρι της Παναγίας». Για την ιστορία του καθημερινού βίου της εποχής αλλά και τα εκκλησιαστικά πράγματα της περιοχής χρήσιμος είναι και ο λεγόμενος κώδικας του Ζωσιμά, ο οποίος με ενδιάμεσες μεγάλες παύσεις καλύπτει την περίοδο 1686-1896. Βλ. Μ. Α. Καλινδέρης, *Ο κώδιξ της Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης (1686-)*, Θεσσαλονίκη 1974· Ν. Ι. Πανταζοπούλου - Δ. Τσούρα-Παπασιτάη, *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης ιε'-ιθ' αι.*, Θεσσαλονίκη 1974.

31. Α.-Ρ. Réchayre, «L'archevêque d'Ochrida de 1394 à 1767. À propos d'un ouvrage récent», *Échos d'Orient* 35 (1936) 183-204, 280-323, ιδιαίτερα σσ. 311, 317.

32. I. Snegaron, *Istorija na Ohridskata Arhiepiscopija Patriarsija at padaneto i pad Turcite do nejnoto unistorenje (1994-1767)*, τ. 2, Sofia 1932, σ. 175 και Σ. Ζώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 46 σημ. 4.

33. Για τη σχετική βιβλιογραφία όσον αφορά το χειρόγραφο και τη χρονολόγησή του βλ. Δάρδα, «Η Επισκοπή Σισανίου», σσ. 38-40.

34. Για την αρχιεπισκοπή Αχρίδας βλ. H. Gelzer, *Le Patriarcat d'Achrida*, Leipzig 1902 (στο εξής: *Le Patriarcat*) και Snegaron, *ό.π.*, τ. 1, 2, Sofia 1924, 1932.

35. Για την απόρριψη της θέσης αυτής και το σχετικό σχολιασμό της παλαιότερης βιβλιογραφίας βλ. Δάρδας, «Η Επισκοπή Σισανίου», σσ. 37-40.

36. Για το χρυσόβουλο του 1019 και το κάστρο του Μώρου, βλ. H. Gelzer, «Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche», *BZ* 2 (1893) 22-72, ιδιαίτερα σσ. 42, 49.

χής, όπως είναι το αναφερόμενο «κάστρο» του Μώρου, «της ενορίας» του επισκόπου Καστοριάς³⁷ και άρα η ίδρυση της επισκοπής να είναι κοντινή στον συγκεκριμένο χρόνο. Η ενδιαφέρουσα αυτή άποψη δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί, θα μας είναι όμως χρήσιμη παρακάτω.

Άποψη κοντινή στα ανασκαφικά δεδομένα εξέφρασε στις αρχές του αιώνα μας ο Gelzer, ο οποίος, αξιοποιώντας την πληροφορία από κώδικα που φυλασσόταν στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας, υποστήριξε ότι η επισκοπή Σισανίου ιδρύθηκε πριν από τον 13ο αιώνα³⁸.

Η τελευταία αυτή θεωρία, που παλαιότερα είχε απορριφθεί από τον Spegarogon, έρχεται σήμερα να αποδειχθεί επίκαιρη. Μολονότι δεν γνωρίζουμε την τύχη του συγκεκριμένου κώδικα, η ανασκαφική μαρτυρία αρκεί για να υποστηρίξει την εμφάνιση της επισκοπής το αργότερο στο β' μισό του 12ου αιώνα. Οι λόγοι μη αναφοράς του Σισανίου στο χρυσόβουλο του 1019 δεν είναι γνωστοί, θα μπορούσε όμως να ισχύει ο συλλογισμός του Σ. Λιάκου και να εμφανίζεται αυτό κάτω από άλλο όνομα. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να δεχθούμε ότι η επισκοπή ιδρύθηκε αρκετά αργότερα από το 1019, εφόσον στο χρυσόβουλο ο Μώρος εμφανίζεται ως κάστρο εξαρτώμενο από την επισκοπή Καστοριάς.

Τέλος, να σημειώσουμε πως η υπαγωγή του Σισανίου στη μητρόπολη Καστοριάς το 1481³⁹ είναι ευεξήγητη, αν υποθέσουμε πως η καταστροφή του επισκοπικού κέντρου περίπου στο τέλος του 14ου αιώνα, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα, έφερε τον μαρασμό της εκκλησιαστικής επαρχίας και τη συνακόλουθη εξάρτησή της από την κοντινή εύρωστη Καστοριά. Η παράδοση, εξάλλου, θέλει πρόσφυγες Σισανιώτες, μετά την καταστροφή του οικισμού από τους Τούρκους και τον θάνατο του «δεσπότη» τους, να συνοικούν τη Βλάστη αλλά και την κώμη —τότε— Σιάτιστα⁴⁰.

Συνοψίζοντας, η επισκοπή Σισανίου, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, ιδρύθηκε στον 11ο ή το αργότερο στον 12ο αιώνα. Αντικατοπτρίζει την ακμή της πόλης, η οποία ανακόπηκε απότομα γύρω στις αρχές του 15ου αιώνα —ή και λίγο νωρίτερα— αλλά επανέκαμψε στις αρχές του 16ου αιώνα, οπότε πλέον οι σωζόμενες πηγές αναφέρουν ρητά το Σισάνι ως έδρα επισκοπής.

Η σπουδαιότητα του μνημείου για την εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας, όπως και για την ιστορία της βυζα-

37. Σ. Λιάκος, «Πότε ιδρύθη η επισκοπή Γρεβενών (1000 μ. Χ.-1969)», *MZ* 40 (1969) 16-17 και κριτική από τον Δάρδα, «Η Επισκοπή Σισανίου», σ. 40 σημ. 9.

38. Gelzer, *Le Patriarchat*, σ. 134 κ.α.

39. Βλ. σημ. 31.

40. Κ. Ν. Μακρής, *Εθμική Οικογενειακή ζωή Κοινότητας Σισανίου-Βοΐου Ν. Κοζάνης*, Αθήνα 1974, σ. 16· Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ό.π.*, σ. 48· Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 2^η 1992, σ. 100.

ντινής τέχνης, οδήγησε την 11η Ε.Β.Α. να καταρτίσει πρόγραμμα ανάδειξής του, ώστε να καταστεί επισκέψιμος ο αρχαιολογικός χώρος. Ήδη, η οριστική μελέτη έλαβε έγκριση από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο⁴¹ και έχει προγραμματισθεί η εκτέλεση των σχετικών εργασιών. Ταυτόχρονα, ολοκληρώθηκε η προληπτική συντήρηση των τοιχογραφιών, ενώ συντάσσεται μελέτη πλήρους επεμβατικής συντήρησης⁴² και ολοκληρώνεται η μελέτη του ζωγραφικού διακόσμου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Σ. ΠΕΤΚΟΣ

41. Η μελέτη εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Κ. Θεοχαρίδου υπό την επίβλεψη της πολιτικού μηχανικού της 11ης Ε.Β.Α. Κ. Δρόσου.

42. Η μελέτη εκπονείται από τον συντηρητή της 11ης Ε.Β.Α. Π. Σγούρο.

SUMMARY

Antonios Petkos, *Excavation of a Middle Byzantine Church at Sisani near Kozani. New Information on the Diocese of Sisanion.*

The church examined in this article is built on the ruins of an earlier building (5th-6th cent.) and, despite its fragmentary state of preservation, in plan it consists of a cross-in-square structure set within a long rectangular three-aisled basilica. It contains archaic features in the form of the semi-circular built *synthronon* which was uncovered in the sanctuary and the typology of the bipartite *parabemata*.

The mural decoration which survives in the sanctuary and the prothesis, as well as a series of small glazed tiles with engraved representations, can be attributed to the time of the church's foundation. On the basis of the typology of the church, the construction technique, the surviving mural decoration, the pottery discovered in the fill, the glazed clay tiles and numerous fragments of wall-paintings, the structure must date to the 12th century, or even the 11th.

The church was destroyed by a violent natural cause, probably an earthquake, in the first half of the 13th century at the latest, and the remains were reused to create a cross-in-square church on the site of the old basilica, although there is no firm evidence for the existence of a dome. Notable features from this period are the *opus sectile* marble flooring in front of the sanctuary and the new extensive wall-paintings in the *naos* and the narthex.

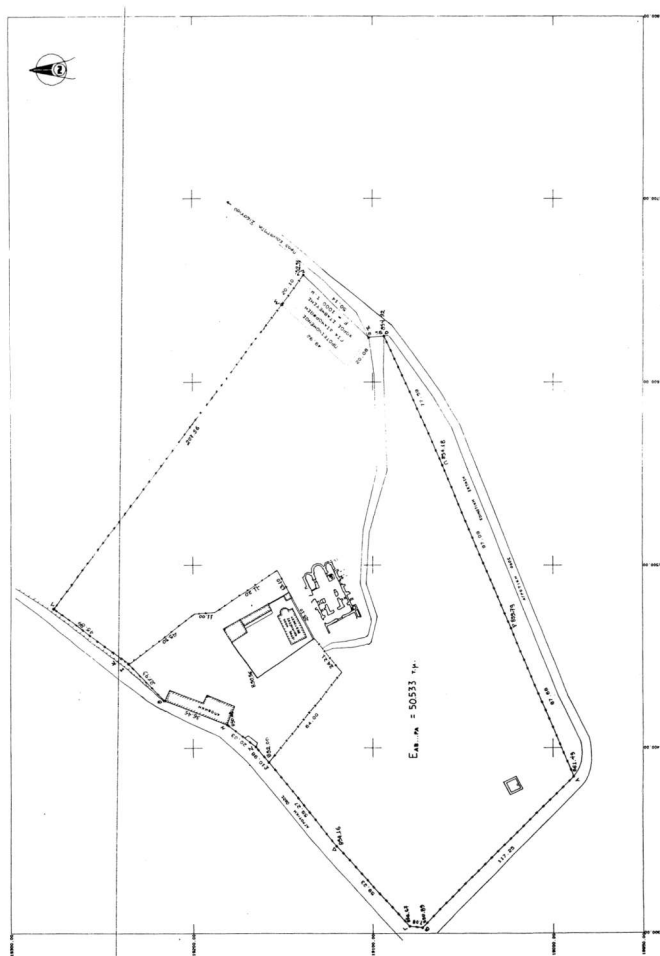
On the evidence of the bold traces of fire on the floor of the church, another disaster must have taken place at some time before the beginning of the 15th century.

The Byzantine name of the church that has been uncovered remains unknown. However, a representation on the narrow west side of the south pier of the sanctuary, which depicts the founder-bishop kneeling before the Virgin enthroned, shows that it was an episcopal church and dedicated to the Panaghia. Given the fact that the church lies immediately next to the present-day Monastery of the Panaghia, it would be reasonable to assume that it constitutes the original church of the latter.

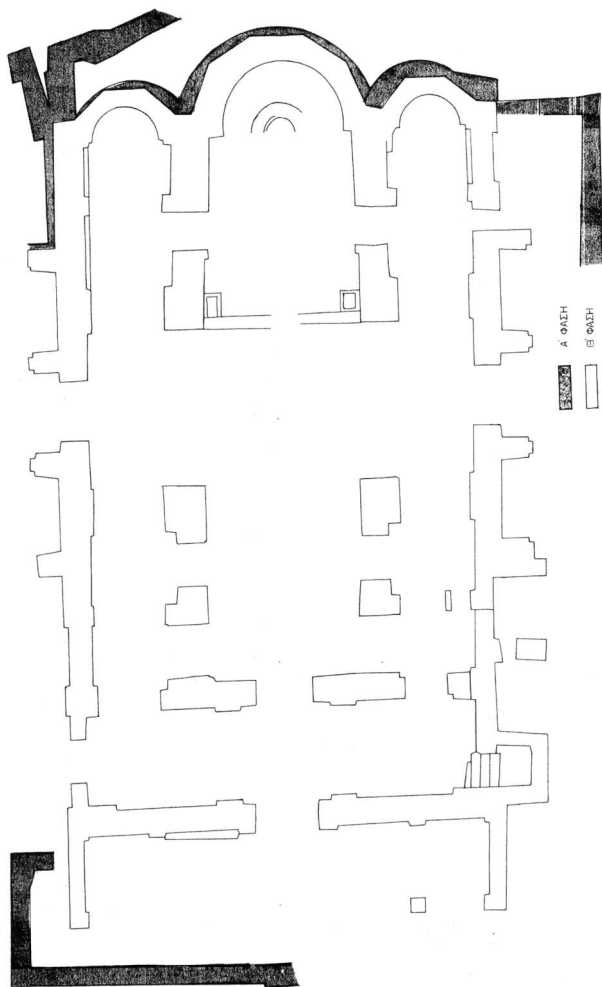
The value of the new find lies in its rare architectural type, its mural decoration, and the fact that it marks the existence of Byzantine Sisanioupolis (?), which was very probably built between the old monasteries of St. Demetrius and the Panaghia.

Due to the lack of excavations and relevant written sources, precisely when the city came into being, flourished and declined remains unknown. If, however, we accept that it was a diocesan see, a fact which the presence of the church allows us to assume, and provided that the name of the see does indeed lie concealed beneath the other name on Basil II's well-known chrysobull of 1019, then it was probably founded after 1019 and certainly before the second half of the 12th century.

To sum up, the Diocese of Sisanion, on the basis of the excavation data, was founded in the second half of the 12th century at the latest. It reflects the prosperity of the city, which suddenly came to a halt at around the beginning of the 15th century—or a little earlier—but revived at the beginning of the 16th century, by which time the surviving sources expressly refer to Sisanion as a diocesan see.

Εικ. 1. Σισιάνι. Τοπογραφικό του ανασκαφικού χώρου.

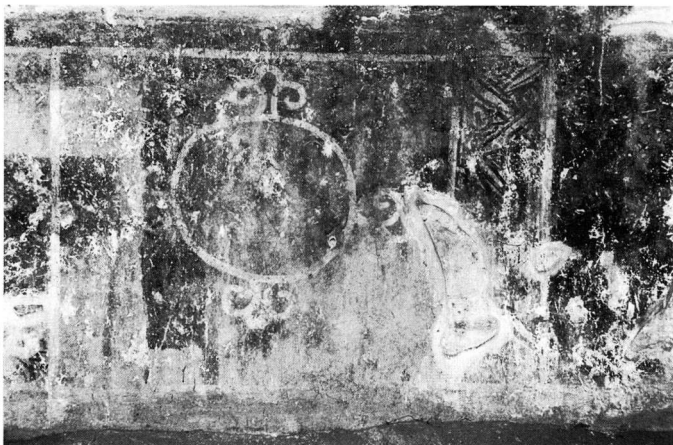
Ειχ. 2. Σισιάνη. Κάτοψη με τις δύο πρώτες γράσεις του ναού.

Εικ. 3. Σισάνι. Ιερό Βήμα.

Εικ. 4. Σισάνι, κυρίως Ιερό Βήμα, νότιος τοίχος, β' φάση. Ιεράρχης αποσπασματικά διατηρημένος.

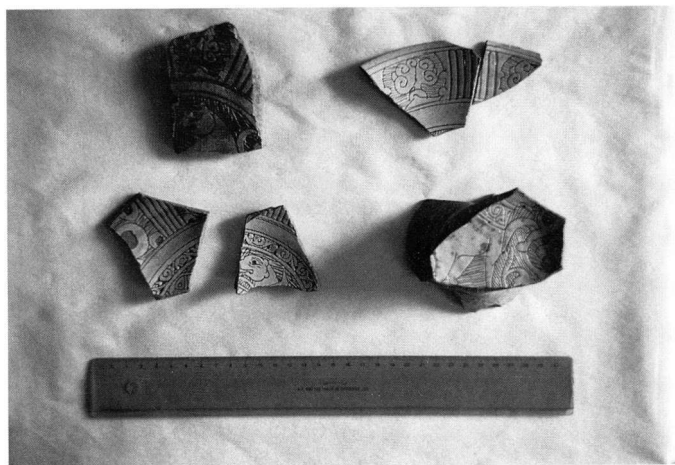
Εικ. 5. Σισάνι, κυρίως Ιερό Βήμα, νότιος τοίχος, β' φάση. Γεωμετρικό κόσμημα.

Εικ. 6. Σισάνι, β' φάση. Εφναλωμένο πλακίδιο με παράσταση πολεμιστή.

Εικ. 7. Σισάνι, β' φάση. Εφναλωμένο πλακίδιο με παράσταση γεωμετρικού θέματος.

Εικ. 8. Σισάνι, β' φάση. Όστρακα εφναλωμένων αγγείων.

Εικ. 9. Σισάνι, β' φάση. Σπάραγμα από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού.

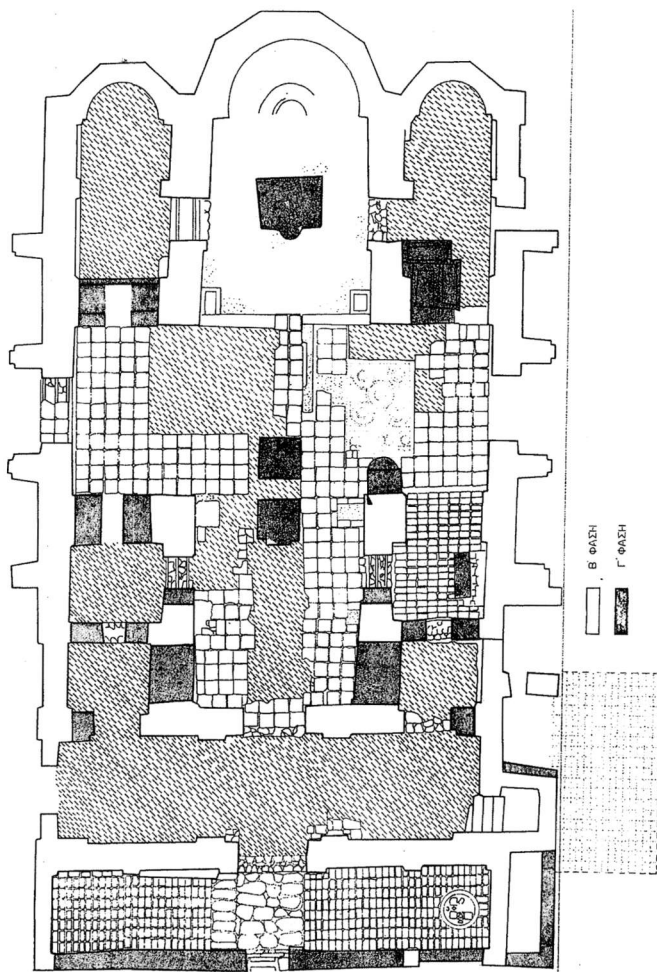
Εικ. 10. Σισάνι, β' φάση. Σπάραγμα από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού.

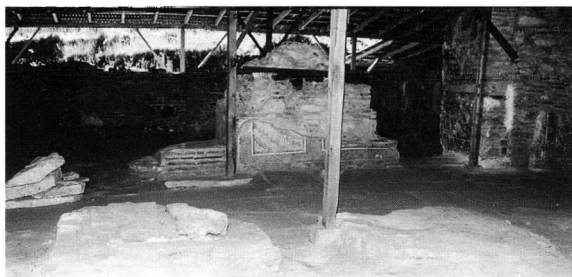
Εικ. 11. Σισιάνι, β' φάση. Σπάραγμα με κεφαλή αγγέλου από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού.

Εικ. 12α. Σισιάνι, γ' φάση. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι του διακονικού.

Εικ. 12β. Σιϊόνι. Κάτοψη της γ' φάσης του ναού.

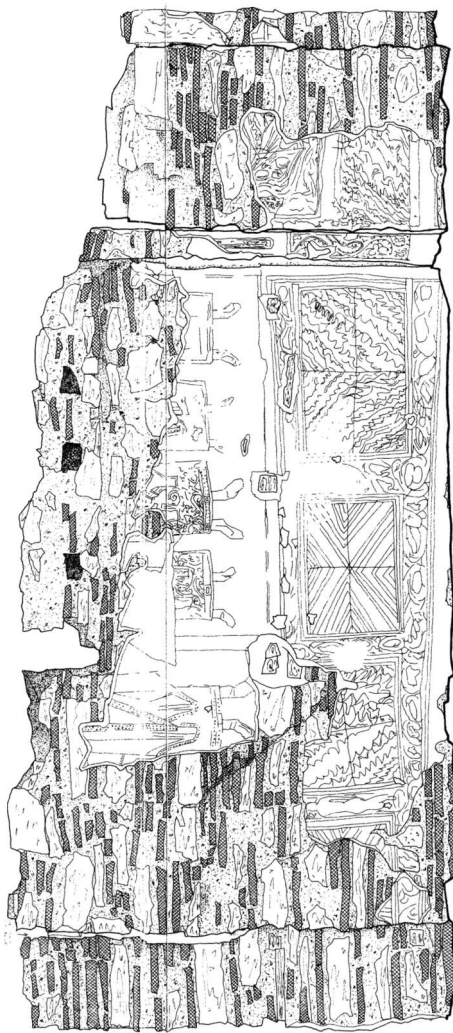
Εικ. 13. Σισάνι, γ' φάση, κυρίως ναός. Ο άμβωνας.

Εικ. 14. Σισάνι, γ' φάση. Κυκλικό πτόμα (κολυμβήθρα βαπτιστηρίου).

Εικ. 15. Σισάνι, νότιο κλίτος. Αταύτιστοι άγιοι.

Εικ. 16. Σισάνι, γ' φάση. Ανάπτυγμα τοιχογραφιών του νότιου τοίχου από το κεντρικό κλίτος του ναού.

Εικ. 17. Σισάνι, κεντρικό κλίτος, βόρειος τοίχος, γ' φάση. Αταύτιστη μορφή.

Εικ. 18. Σισάνι, νότιο κλίτος, γ' φάση. Αταύτιστοι άγιοι μοναχοί.

Εικ. 19. Σισάνι, νότιο κλίτος, νότιος τοίχος, γ' φάση. Διακοσμητικό θέμα με λέοντα(;) σε μέταλλο.

Εικ. 20. Σισάνι, γ' φάση. Κεραμική από την επίχωση.

Εικ. 21. Σισιάνι, ανατολική επιφάνεια ΝΑ πεσσού του κυρίως ναού, γ' φάση. Επίσκοπος δεόμενος μπροστά σε ένθρονη(;) Θεοτόκο.

